

Marginaljorder i Norge

Sverre Øvstedal

Øvstedal, Sverre: Marginaljorder i Norge. Geografisk Tidsskrift 89: 4-7. København 1989.

The marginalization of agricultural land in Norway has been described based on the NOS Census of Agriculture and Forestry by the Central Bureau of Statistics. Clearing of new land, reallocation of land for non-agricultural purposes and unused land on the farm units are the changing elements of agricultural land use. Causes and policy measures are described.

Keywords: *Marginal land, Causes.*

Sverre Øvstedal, Landbruksdepartementet, Postboks 8007 Dep. N-0030, Oslo 1, Norge.

Ordet marginaljorder er lite brukt i Norge og ikke entydig definert. Det er arealer, som går ut av jordbruksproduksjonen på grunn av at arealene ikke lenger, med gjeldende rammebetingelser, kan drives lønnsomt av den enkelte. I de siste 40 år har det vært store bevegelser på arealer inn og ut av jordbruksproduksjonen.

Problemene og forholdene er lite drøftet under overskriften marginaljorder. De mest aktuelle temaer er kulturlandskap, nedlegging av driftsenheder, skogplanting, forurensing, miljø og landbrukspolitik. Det spesielle med marginaljorder er derfor heller ikke så skarpt belyst, eller behandlet tilsvarende grundig som i Danmark. Her skal vi prøve å gi innledende svar på utvikling, omfang og styringsmekanismer, når det gjelder marginaljorder i Norge.

UTVIKLING OG OMFANG

Jordbruksarealet i alt

Tabell 1 viser et sammendrag fra landbrukstellingene for jordbruksarealer i alt og av dette fulldyrket jord. Jordbruksarealet i drift viser en reduksjon på 1300 km² i tiden 1939-1979. Størst var reduksjonen i de to første tiårsperioder, og en vesentlig del av denne reduksjonen skyldes tilbakegang i høsting av utslåtter og seterløkker.

Det overflatedyrkede arealet er totalt blitt redusert med 42 % i hele perioden. Det er eng til beite og slått, som har gått ut av drift. Utviklingen har gått mot mer intensivert drift av de fulldyrkede arealene, som i omfang har holdt seg nesten konstant fram til siste 10-årsperiode. Åkerarealet har steget med 50 % i perioden. Ved siden av denne sterke reduksjonen i jordbruksarealer i drift, avtok beiting i skog og utmark sterkt.

År	Jordbruksareal		Fulldyrket areal		% full-dyrket
	i alt	diff.	areal	diff.	
1939	11.161	-	8.242	-	73,8
1949	10.456	-706	8.123	-119	77,7
1959	10.107	-348	8.343	220	82,5
1969	9.863	-245	8.277	-66	83,9
1979	9.868	5	8.636	359	87,7

Tabell 1. Jordbruksareal i drift og andel fulldyrket i km² og prosent og 10 års differansen.

Table 1. Agricultural area. Square km and per cent. 10 year differentials.

For landskap, miljø, arbeidsforbruk, kapitalinnsats og bruksstruktur har omleggingen hatt store konsekvenser.

Nydyrking

Totalt ble det i perioden 1939-82 nydyrket 3200 km² med statstilskudd. Fulldyrket areal har ikke steget tilsvarende. Det kommer av, at annet jordbruksareal samtidig går ut av drift. Videre blir tidligere dyrkede arealer oppdatert ved grøfting, planering m.v. Statstilskuddene har variert i perioden og har etter 1982 gradvis gått sterkt ned.

Omdisponering av jordbruksarealer

En har statistikk over omdisponering av dyrkede arealer, fulldyrkede så vel som overflatedyrkede, og til ulike formål. Omdisponeringen var på topp i 1965 med 26 km² og ligger nå på 8-10 km² pr. år. I perioden 1965-85 ble 290 km² omdisponert, av dette til utbyggingsformål 250 km². En mindre del er registrert som omdisponering til skogbruksformål.

Fra 1976 begynte landbruksdepartementet å registrere omdisponering av dyrkbar jord. Av miljøhensyn blir fra nå av omdisponering av skogareal underlagt tilsvarende restriksjoner som for dyrkede.

Nedlegging av driftsenheder

Statistisk sentralbyrå har foretatt utvalgsundersøkelser over nedlagte bruk i perioden 1959-64, 1964-69 og 1969-74. Arealene blir dels tillagt andre driftsenheter ved leie eller salg (60 %), dels går de ut av bruk (ca. 30 %) og noe blir omdisponert til utbyggingsformål (8.4 %).

I alt	I alt	1949/59	1959/64	1964/69	1969/74
Antall nedlagte bruk (stk)	106010	20228	18238	33345	34139
Areal (km ²)	2919	537	437	929	1014
Areal nytt til:					
Tilleggsjord	1759	378	219	501	661
Skogprod.	44	8	12	19	5
Unyttet	849	71	172	318	307
Utbygging	247	81	34	92	41

Tabell 2. Jordbruksarealet ved nedlagte bruk for perioden 1949-74, og hva arealene ble nytt til, km².

Table 2. Agricultural area of farms no longer in production, 1949-1974. previous land use. Square km.

Jord som ligger unyttet, marginaliserte arealer

I jordbrukstellingene i 1969 og 1979 ble det spurt om jordbruksareal, som på tellingstidspunktet lå unyttet, men som ved forrige telling inngikk som jordbruksareal i drift. I 1969 ble 340 km² oppgitt å ligge unyttet, i 1979 395 km². Disse tallene er øyeblikksbilder i en kontinuerlig prosess, der nye arealer tas ut av drift, som så senere avskrives som jordbruksarealer.

Tabell 3 angir at samlet avgang av jordbruksarealer i perioden 1949-1979 var hele 2349 km². 16 % av dette skyldtes avgang til ulike utbyggingsformål, mens 6 % kan tilskrives avgang til skogbruksformål. 1843 km² går ut,

uten at formålet angis. Dette er arealer, som forblir tilknyttet driftsenhetene, uten at de betegnes som jordbruksarealer. Videre vil vi omtale disse som marginaliserte arealer.

ÅRSAKER TIL MARGINALISERING AV JORDBRUKSAREALER

Slik vi har benyttet statistikken, har vi funnet, at ca. 1850 km² jordbruksareal har blitt marginalisert innenfor driftsenhetene. Om disse arealene forteller statistikken lite. Vi vet mer om de ca. 500 km², som gikk til spesifiserte, andre formål.

I perioden 1949-59 ble ialt 538 km² marginalisert, av dette arealet var 34 % utslåtter. Resten av avgangen er ikke spesifisert. I perioden 1959-69 ble 846 km² marginalisert og i 1969 ble oppgitt at 340 km² (40 %) lå unyttet. Resten av arealet, som gikk ut av drift i 10-årsperioden (506 km²), må altså alt være opphørt å bli regnet som egnet til jordbruksproduksjon. I perioden 1969-79 gikk 459 km² ut av produksjonen.

Hvert år foretas betydelig omdisponering av skogmark. Rundt 1980 ble det anslått til ca. 70 km² pr. år. Avgangen til oppdyrking var på den tiden ca. 30 km² pr. år. Tilplanting av ikke skogkledde arealer på fastmark og myr utgjør pr. år 10-20 km², mens treslagskifte samlet omfatter 80-90 km² pr. år. Vedhogsten gikk sterkt tilbake fra 1950. Samtidig har store ungskogarealer blitt liggende uskjøttet

	1949-1959	1959-1969	1969-1979	1949-1979
Jordbruksareal i drift ved periodens begynnelse	10456	10302	9862	10456
+ Netto nydyrking	602	579	580	1761
= Teoretisk sum for jordbruksareal ved periodens slut	11058	10881	10442	12217
- Jordbruksareal i drift ved periodens slutt	10302	9862	9868	9868
= Total avgang av jordbruksareal i drift	756	1019	574	2349
	(100%)	(100%)	(100%)	(100%)
Av dette:				
Avgang til utbyggingsformål	186	88	98	371
	(25%)	(9%)	(17%)	(16%)
Avgang til skogbruksformål	33	84	18	135
	(4%)	(8%)	(3%)	(6%)
Annen avgang (marginaliserte arealer)	538	846	459	1843
	(71%)	(83%)	(80%)	(78%)

Tabell 3. Samlet oversikt over jordbruksarealer for perioden 1949-1979 i km².

Table 3. Agricultural area, 1949-1979. Square km.

og husdyrbeitingen har avtatt sterkt. Dette har ført til stor økning i lauvskog, i volum hele 33 % bare fra 1970 til 1983.

De statistiske kildene gir ikke mer informasjon. Hadde en vært oppmerksom på å registrere flere forhold ved de marginaliserte arealer, kunne vi kanskje ha møtt nye utfordringer med bedre kunnskap.

Marginaliseringen har å gjøre med overgang til et sterkt mekanisert jordbruk. Først opphørte driften av utslåtter og slåttengarealer og natureng, som ikke kunne høstes maskinelt. Tungdrevet jord, grunnlendt jord, bratte og små arealer gikk ut av produksjonen.

Den kanaliseringspolitikken, vi begynte på tidlig i 1950-årene, førte til at store beitearealer på flatbygdene, i kornrådene, ble for en stor del unyttet i jordbruksproduksjonen.

Nedlegging av bruk har etterlatt ca. 30 % av de tilhørende arealer som marginalisert.

Den sterke utbygging av veger og samferdsel, industri og bosteder har ofte skapt uheldig arrondering og vanskelig atkomst til gjenværende arealer, som har blitt marginalisert av den grunn.

STYRINGSMEKANISMER

Utviklingen i jordbruket følger generelle internasjonale trender, der mekanisering og teknologiske, økonomiske og samfunnspolitiske faktorer samspiller. Men utviklingen i Norge skiller seg vesentlig ut fra de andre nordiske land. Naturgitte og historiske forhold betyr meget. Den mest markerte forskjell fra nabolandene er det lille åkerareal (fulldyrket jord), som Norge har, ca. 3 % av totalarealet, og de små reserver ut over dette, som kan oppdyrkes (kanskje 3 %). I tillegg er vekstgrenser mot nord og mot fjellet bestemmende for, hva vi kan produsere. Den jordbrukspolitikken, vi har ført, har bakgrunn i dette. For å dekke en viss prosent av vårt matbehov innenlands og opprettholde et beredskap, måtte vi produsere før- og matkorn i de områder, dette var mulig, og grovfør- og husdyrproduksjonen ble lagt til dal- og fjellbygder, Vestlandet og Nord-Norge. Denne kanaliseringspolitikken, sammen med en relativt aktiv distriktpolitikk, har opprettholdt bosetting og jordbruk i næringssvake distrikt i sterkere grad enn i Sverige og Finland.

Den del av jordbrukspolitikken som gjelder arealene spesielt, skal nevnes: Fra 1955 fikk vi ny jordlov, som skulle m.a. snu utviklingen med stadig mer oppdeling av eiendommer. Det ble forbud mot deling og fradeling og innført statlig forkjøp av landbrukseiendommer ved fritt salg (utenom nær slekt). Fra 1975 tråtte ny konsesjonslov og ny odels- og åseteslov i kraft. Det ble innført bo- og driveplikt for alle, som overtok landbrukseiendom, gitt skjerpet vanhevdsparagraf og opprettholdt forkjøpsretten. Fram til 1975 var det stor nedgang i driftsenheter, men lite i eierenheter, så leiearealet tiltok sterkt. Fork-

jøpsretten gjaldt i utgangspunkt bare en liten del av omsatte eiendommer og praksisen handhevet forkjøp med varsomhet. Det var også forutsatt, at frivillige salg av eiendommer skulle bety mest. I tiden etter 1975 fikk vi virkningene av den sterke økonomiske opptrapping av jamstillingspolitikken, som ble ført, og der det var uttalt ønske om å opprettholde bruksenhetene og øke arealet. I slutten av 1970-tallet steg investeringene i jordbruket sterkt (1975-82 med 20 % i priskefaste kroner). Med inntekt-soppgangen og investeringsstøtten steg produksjonen så sterkt, at målene, som var satt for de ulike produkter i 1990, ble nått tidligere.

Tidlig på 80-tallet var produksjons- og inntektsmålene i prinsippet oppfylte. Antall driftsenheter og sysselsetting gikk likevel ned også i de mest stimulerede, næringssvake områder. Bygdeutvalget nedsatt i 1981 kom med sin innstilling i 1984. Den la vekt på å dempe noe på inntektsmålet, overføre mer innsats til skog, pelsdyrnæring, bygdeturisme o.l. Samtidig burde vi i distriktpolitikken se alt næringsliv og investering samlet, slik at midlene ble satset, der de ga mest tilbake. Kombinasjonsyrker ble framhevet. I distrikts- og landbrukspolitikken er dette forsterket og fulgt opp i senere tid. Støtten til jordbruket har gått noe ned, men tiltak differensiert etter bruksstørrelsen og region er forsterket. Overproduksjonsproblemene har ført til nesten halvering av bygningsinvesteringene og 25 % reduksjon i maskininvesteringene fra 1980 til 1987. Statsstøtte til nydyrking og grøfting er omtrent opphørt.

Bosetting og sysselsetting i næringssvake områder krever vekst i næringer utenom landbruket. Den ytre landbruksetat er omorganisert, og det er lagt vekt på tiltaksrettet prosjektarbeid i samarbeid med distriktspolitiske myndigheter og kommuner. Høsten 1987 ble det nedsatt et landbrukspolitisk utvalg med bredt mandat, der distrikt, kvinner og miljø står sentralt. En venter innstillingen i 1992

BEHOV FOR AREAL – VIDERE MARGINALISERING

Når det gjelder spørsmålet, om vi vil få nye marginale jordbruksområder framover, har vi ingen klare scenarier å holde oss til. Arealer utrangert på grunn av mekanisering av driften og kanalisering og spesialisering av korn- og mjølkeproduksjonen m.v. er ført til avslutning. De fulldyrkede arealer i drift er i bra tilstand teknisk sett. Likevel er det store arealer, som har usikker framtid. Et land som vårt har topografiske og klimatiske forhold, som gjør, at små forandringer i rammebetingelser kan gjøre driften av arealer ulønnsom. Større fare er det, at bosettingen i mange næringssvake distrikter kan svikte, slik at arealene må fraflyttes. Kvinneunderskudd, utflytting av unge og sysselsettingsvansker er vedvarende problemer. I tettstedsnære områder er faren for nedbygging under asfalt større enn ulønnsom drift.

Overproduksjon og internasjonale avtaler kan komme til å ramme vårt jordbruk.

Det er en stor oppgave å føre kulturlandskapet inn i et nytt årtusen, med et landbruk som produserer sunne matvarer og godt miljø. Da har ikke Norge mye arealer, som kan gå ut av landbruksdrift.

Summary

About one fifth of cultivated area has been taken out of production in the last forty years. A limited share of this area has been allocated to non-agricultural purposes such as dwellings, roads, etc. (16 per cent), and 6 per cent has been afforested. All of 78 per cent remains contained by the farm units, unused. At the same time considerable land clearing has been undertaken and the total cultivated area remains constant at about 8700 square km, i.e. approx. 3 per cent of total land area.

Climate and topography set the limits concerning areas suitable for agricultural production. Mechanization and specialization have been important factors in the marginalization of agricultural land.

Agricultural policy and regional policy have stimulated agricultural production and especially livestock production in economically less developed areas, and this has contributed to stabilize farm structure and population in these areas.

This framing of agricultural support has been most prominent in the latter part of the 1980s, at the same time as the overall support to agriculture has decreased.

Jorderosjon og næringslekkasje – omstilling av jordbruk fra korn til eng og beite

Bengt Rognerud

Rognerud, Bengt: Jorderosjon og næringslekkasje – omstilling av jordbruk fra korn til eng og beite. Geografisk Tidsskrift 89: 7-10. København 1989.

Development in Norwegian agriculture during the last 40 years is given a short description. Milk and meat production is concentrated to a decreasing number of farms. Grain production is also intensified and causes increased losses of soil and nutrients. Implements to reduce pollution is described. More permanent grass cover reduces soil losses. However, also this production has to be adapted to the natural conditions.

Keywords: Agriculture, Pollution, Erosion, Implements.

Bengt Rognerud, Forskningsjef, Institutt for georessurs- og forurensningsforskning, Postboks 9, 1432 AAS-NLH.

De siste 40 år har det foregått en omstilling fra allsidig til spesialisert drift. Husdyrholdet er konsentrert til færre bruk og lokalisert i spesielle landsdeler. Som en følge av dette er også kornproduksjonen/åpenåker utvidet i kornområdene. I enkelte kommuner disponeres i dag over 90 % av arealet til kornproduksjon.

Samtidig med denne konsentreringen og spesialiseringen av produksjonen har det funnet sted en produksjonsøkning som er uten sidestykke i historien. Produksjonssystemene presses til å yte langt mer enn tidligere. Loven om det avtakende utbytte tilsier at sjansene for økt tap av næringsstoffer stiger med økt intensitet i produksjonen. Dette gjelder forsåvidt både åpenåkerproduksjonen og grasproduksjonen, men bildet er mer nyansert enn som så.

Problemstilling

I dette innlegget har en fokusert på erosjon og næringsstofflekkasje og hvordan driftsformene påvirker disse forholdene. Erosjon er i første rekke et problem på jord uten eller evt. med bare delvis vegetasjonsdekke. Dessuten er løs jord langt mer utsatt enn jord med en fastere struktur. Fast pakket jord kan derimot være mer erosjonsutsatt som en følge av redusert infiltrasjonsevne og større overflateavrenning. Stort fall er ikke nødvendig, men store sammenhengende flater kan gi konsentrert overflateavrenning, noe som igjen lett fører til utgraving og jordskader.

Næringsstofflekkasjen er også i høy grad påvirket av vegetasjonsdekket, men jorda kjemiske og ikke minst fysiske tilstand har også meget vesentlig betydning. Innholdet av næringsstoffer har økt de senere år på grunn av